

ЗМІСТ

Перелік скорочень, умовних познач і термінів	5
Вступ	7
Розділ 1	
Теоретичні засади формування інституційного середовища у зрошуваному землеробстві	10
1.1 Теоретико-методологічні аспекти формування інституційного середовища в аграрному секторі економіки	10
1.2 Теоретичні аспекти застосування інституційного підходу в дослідженні процесів природокористування у зрошуваному землеробстві	25
Розділ 2	
Аналіз ефективності існуючого інституційного забезпечення розвитку галузі зрошуваного землеробства	33
2.1 Ефективність існуючого інституційного забезпечення в системі землекористування зони зрошення	33
2.2 Оцінка ефективності існуючого інституційного регулювання діяльності водогосподарсько-меліоративного комплексу	44
2.3 Перспективні напрями інституційних перетворень у водогосподарсько-меліоративному комплексі як умова подальшого розвитку в зрошуваному землеробстві	50
Розділ 3	
Аналіз ефективності природогосподарювання на зрошуваних землях сільськогосподарських підприємств	71
3.1 Інституціоналізм як інструмент ефективного природогосподарювання аграрних підприємств у зрошуваному землеробстві	71

3.2	Інституційне забезпечення інноваційного розвитку аграрних підприємств різних організаційно-правових форм управління в зрошуваному землеробстві	74
3.3	Аналіз економічної діяльності сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм управління у зоні зрошення	109
3.4	Оцінка ефективності інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств у зоні зрошення з диференціацією за організаційно-правовими формами управління	118
Розділ 4		
Інституційне регулювання екологічної безпеки аграрного сектора у зоні зрошення		
		148
4.1	Вплив зрошуваного землеробства на навколишнє природне середовище	148
4.2	Теоретичне обґрунтування інституційного забезпечення екологічної безпеки у зрошуваному землеробстві	165
4.3	Інституційний механізм та інструментарій забезпечення екологічної безпеки зрошуваного землеробства	174
Розділ 5		
Напрями удосконалення інституційного забезпечення розвитку зрошуваного землеробства		
		211
5.1	Напрями удосконалення інституційного забезпечення інноваційного розвитку аграрних підприємств різних організаційно-правових форм у зоні зрошення	211
5.2	Напрями удосконалення системи інституційного забезпечення розвитку зрошуваного землеробства	219
Висновки		229
Список використаних джерел		233

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАК І ТЕРМІНІВ

- DCFTA – поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі;
FAO UN – Продовольча та сільськогосподарська організація об'єднаних націй;
GIS – геоінформаційні системи;
USAID – Агентство США з міжнародного розвитку;
USDA – Колегія з національних стандартів органічної продукції;
VRT – **variable rate technologies** – диференційовані технології;
ОВК – об'єднання водокористувачів;
АПК – агропромисловий комплекс;
БУВР – басейнове управління водними ресурсами;
ВВП – валовий внутрішній продукт;
ВМ – важкі метали;
ГДК – гранично допустима концентрація;
ГНС – головна насосна станція;
ГПК – ґрунтовий поглинальний комплекс;
ДМ – дощувальна машина;
ДП – державне підприємство;
ДПП – державно-приватне партнерство;
ДСТУ – Державний стандарт України;
ДУ – державна установа;
ЕАМС – еколого-агромеліоративний стан;
ЄДСЕМ – Єдина державна система екологічного моніторингу;
ЕМС – еколого-меліоративний стан;
ЄС – Європейський Союз;
ЗЗ – зрошуване землеробство;
ЗКУ – Земельний кодекс України;
ЗС – зрошувальна система;

ІЗЗ НААН – Інститут зрошуваного землеробства НААН;
ІЗС – Інгулецька зрошувальна система;
ІОС – інформаційно-обчислювальна система;
ІПР – інституційний план реструктуризації;
КЗС – Каховська зрошувальна система;
ЛСП – логіко-структурний підхід;
МПО – меліоративна плантажна оранка;
ОДА – обласна державна адміністрація;
ОПФ – організаційно-правова форма;
ПДВ – податок на додану вартість;
РПГВ – рівень підняття ґрунтових вод;
САП – спільна аграрна політика;
СК – сільськогосподарський кооператив;
СОТ – Світова організація торгівлі;
США – Сполучені Штати Америки;
ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю;
ТЗ – точне землеробство;
УА – угода про асоціацію між Україною та ЄС;
УВГ – управління водного господарства;
ФГ – фермерське господарство;
ФРСРГ – Фонд сприяння розвитку сільського господарства.

ВСТУП

Процес ринкових трансформацій як в економіці України в цілому, так і в аграрному секторі зокрема здійснюється шляхом запровадження відповідних реформ та механізмів їх реалізації. Всі трансформаційні процеси призводять або є результатом інституційних змін у тій чи іншій сфері діяльності, а ефективність трансформаційних змін і реформ безпосередньо залежить саме від інституційних перетворень. Розвиток сільськогосподарських підприємств, що відносяться до аграрного сектора економіки, в напрямі забезпечення їх сталості, вимагає системної оптимізації та трансформації економічних, екологічних і соціальних складових, їх функціонування залежно від напрямів формування відповідного інституційного середовища.

Територія Південного регіону України знаходиться в зоні ризикованого землеробства і з метою подолання або зниження імовірності виникнення погодних ризиків тут були побудовані потужні зрошувальні системи, які дозволяли покривати дефіцит природного зволоження і забезпечували отримання стабільних урожаїв сільськогосподарських культур. Однак у результаті соціально-економічних трансформацій відбувається процес зменшення площ зрошення, старіння інженерної інфраструктури, виникнення ряду еколого-меліоративних проблем у зоні зрошення і на прилеглих територіях. Для забезпечення стабільних урожаїв сільськогосподарських культур на землях, які раніше зрошувались, необхідно відновити та розширити площі зрошуваних земель. Для відновлення зрошення необхідно адаптувати роботу зрошувальних систем і режимів зрошення сільськогосподарських культур до змін клімату, підвищити показники якості й родючості зрошуваних

грунтів, вирішити екологічні та меліоративні проблеми у зоні зрошення та впровадити інноваційні технології вирощування сільськогосподарських культур і способи поливу.

Ґрунтово-кліматичні умови Південного регіону України є досить сприятливими для вирощування багатьох видів продукції рослинництва, що підтверджується не тільки багатовіковим досвідом розвитку сільського господарства в Україні, а й висновками Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) ООН, згідно яких Україну віднесено до числа держав, які в перспективі можуть стати світовими продовольчими донорами. Саме на цьому висновку ФАО і базується стратегічна ціль розвитку аграрного сектору України щодо перетворення її в одного з світових лідерів з виробництва сільськогосподарського продовольства. Досягнення цього статусу буде вимагати значного покращення всіх складових технологічного, технічного, ресурсного, фінансового, організаційного та законодавчого забезпечення розвитку аграрного сектора економіки України, а також реалізації заходів, спрямованих на зниження залежності землеробства від несприятливих погодних умов, насамперед від дефіциту природного вологозабезпечення. Необхідність вирішення цього завдання значно актуалізується через зміни клімату, прояви яких підтверджуються даними про суми активних температур періоду вегетації, гідротермічною характеристикою областей України та районуванням території України за річним коефіцієнтом зволоження. Зміни клімату зумовили значне зростання дефіциту вологозабезпечення та розширення територій з дефіцитом природного зволоження. Внаслідок цього в Херсонській області посушливими стали 8 років із 10-ти.

Сільськогосподарське виробництво на зрошуваних землях відноситься до інтенсивного типу виробництва і базується на не завжди раціональному використанні природних ресурсів (земельних і водних). Все це призвело до виникнення ряду екологічних і меліоративних проблем у зоні зрошення, а саме: підтоплення, засолення, осолонцювання, ерозії та зниження показників

родючості ґрунтів. У свою чергу екологічні проблеми негативно вплинули на ефективність господарської діяльності та економічні показники сільськогосподарських підприємств. Подальший розвиток і функціонування зрошуваного землеробства без відповідного наукового інституційного забезпечення й у подальшому буде супроводжуватись погіршенням характеристик якості земельних ресурсів і змінами навколишнього середовища.

Інституційні трансформації в аграрному секторі викликають мультиплікаційний ефект і потребують трансформацій в інституціональному забезпеченні інших галузей економіки: природокористуванні, переробці сільськогосподарської продукції, хімічній, машинобудівній та будівельній галузях, а також енергетичній, банківській, торговельній та галузі зовнішньоекономічної діяльності. Якщо мова йде про розвиток аграрного сектора в зоні недостатнього природного зволоження, а саме зрошуваного землеробства, то важливими факторами впливу є інституціональні процеси у водогосподарсько-меліоративному комплексі країни.

Метою наукового дослідження є теоретичне обґрунтування напрямів удосконалення інституційного забезпечення раціонального природокористування в аграрному секторі економіки Півдня України як зони недостатнього природного зволоження.

У процесі виконання досліджень були використані наукові результати досліджень кандидатів економічних наук Кисельової Р. А., Нижеголенко К. С.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА У ЗРОШУВАНОМУ ЗЕМЛЕРОБСТВІ

1.1 Теоретико-методологічні аспекти формування інституційного середовища в аграрному секторі економіки

Протягом багатьох років вітчизняними і зарубіжними вченими ведеться дискусія щодо формування як теоретичної, так і методологічної бази інституційного підходу в економічній науці. Однак чітко можна відзначити, що натеper інституціоналізм є складним утворенням як за напрямом дослідження, так і за досягненнями в пізнанні економічної, політичної, державної та суспільної його сутності.

Теоретико-методичним аспектам інституціоналізму, розробці інституційного підходу та формуванню інституційного середовища як в економіці, так і окремих галузях присвячено наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених: Р. Коуза, Д. Норта, Т. Веблена, Дж. Коммонса, У. Гамільтона, Ф. Ліста, Г. Шмолера, О. М. Бородіної, Н. Васільєвої, О. Гальцової, В. А. Голяна, О. І. Дребот, О. Іншакова, Л. М. Карасьової, Є. В. Мішеніна, А. М. Стельмащюка, О. В. Ульяновченка, Д. Фролова, О. І. Фурдичка, М. А. Хвесика, О. В. Ходаківської, О. Г. Шпикуляка та інших вчених.

Розвиток раннього інституціоналізму, як напpямy дослідження в США і країнах Західної Європи, розпочався з виходом у світ у 1898 р. програмної статті американського вченого Торстейна

Веблена «Чому економіка ще не стала еволюційною наукою». Уже наприкінці 20-х – на початку 30 х років ХХ ст. ідеї ранніх інституціоналістів набули достатнього поширення й перетворилися на самостійний напрям наукового дослідження. Нові ідеї інституціоналізму почали розвиватися в США у 1970–1980 рр. і були домінуючими до 90-х років ХХ ст. Потім вони більш широко розвинулись у Західній Європі, а з початку 1990-х рр. – у Східній Європі та вийшли на передній план в економічній теорії і дістали назву «нова інституціональна економічна теорія» або «неоінституціоналізм». На Заході цей напрям набув розвитку в наукових дослідженнях Р. Коуза (1991 р.), Д. Норта (1993 р.) та інших вчених.

Однак недосконалість понятійно-категорійного апарату у сфері інституціоналізму ускладнює застосування інституційного підходу в наукових дослідженнях. За весь період розвитку інституціоналізму виникало багато трактувань понять «інститут» та «інституція». Значна кількість науковців ототожнювала ці поняття, інша надавала їм різні трактування. У своїх наукових працях Т. Веблен, згідно перекладу С. Сорокіної, визначає, що інституціоналізм пов'язаний з двома поняттями: «інституція» – настанова, звичай, порядок, прийнятий у суспільстві, та «інститут» – закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону, організації чи закладу [1]. Однак американський економіст Д. Норт у своїх наукових публікаціях відзначає, що «інститути» – це «правила гри», які створені людиною як обмежувальні норми організації й об'єднання людей для їх діяльності та створення структури впорядкованої людської взаємодії [2; 3].

Вчені О. Іншаков і Д. Фролов трактують своє розуміння інституційного підходу та його категорій на основі результатів досліджень Т. Веблена, Дж. Коммонса та У. Гамільтона і також визначають дві основні категорії інституціоналізму: «інститут» та «інституція». Категорію «інститут» вони визначають як «... організаційну форму сукупності однорідних інституцій і модель конкретних організацій і установ, між якими формуються стійкі структурно-функціональні зв'язки і відносини. В свою чергу, інститути не можливо

зводити до норм і правил гри, оскільки вони створюють обов'язки, права, обмеження та можливості їх діяльності» [4]. Крім того, вчені О. Іншаков і Д. Фролов відзначають, що функціонування інститутів забезпечується єдиною системою комплексу однорідних інституцій, які й формують інституційне середовище як упорядкований набір інститутів, що визначають рамкові умови функціонування економічних суб'єктів [5]. Своїми відповідями на запитання: «Чи мають інститути значення для просторової економіки?», вчений Д. П. Фролов відповідає тезою Д. Норта: «... інститут має значення і є визнаною аксіомою економічної науки та символом розвитку інституційної проблематики» [6]. Однак ця теза породила безліч інтерпретацій і питань, які продовжують досліджуватися вітчизняними та зарубіжними вченими.

Як відмічає у своїх дослідженнях О. Г. Шпикуляк: «В Україні продовжується формування інституційного середовища розбудови ринкового механізму функціонування економіки: створюються правові й економічні інститути ринкового спрямування, які слід класифікувати за сферою життєдіяльності та галузевою приналежністю» [7]. Економічними інституціями та інститутами він вважає сформовані правила, норми традиції – інституції; утворення, такі як власність, економічна ментальність, організаційно правові структури, установи, організації він визначає як інститути, що консолідують і спрямовують взаємодії індивідів в економіці [7]. На думку Н. А. Карасьової, яка досліджувала процеси формування інституціоналізму в аграрному секторі економіки, інституційне середовище формується з підходів та способів розв'язання конфліктів і суперечностей у процесі взаємодії інститутів, і вона безпосередньо включає інституційне середовище в систему господарського механізму як елемент, що забезпечує адекватні зовнішньому середовищу «правила гри» [8].

Виходячи з наведеного аналізу, бажано розмежувати два поняття: «інституції» – це закони, правила, звичаї, норми, та «інститути» – організації, державні органи, політичні партії, профспілки тощо. Перші – це правила, які визначають спосіб «гри»,